

Kirik ja kirjandus. Kirik (eesti) kirjanduses

REIN VEIDEMANN, Tallinna Ülikooli emeriitprofessor

Piltlikult ja mõnesuguse paisutusega öeldes – eesti kirjandus sündis kirikus. Täpsemalt pastoraatides. Veel piiritletumalt, balti-saksa luterlike pastorite-valgustajate kirjutuspultide või –laudade taga.

Enne seda aga õppisid linna(de)s elavad eestlased – näiteks 16. sajandi alguskümnendel oli eestlasi (*undeutsch*) Tallinnas nelikümmend protsenti linnakodanikest, koos vaesemate kihtidega aga lausa pool – lugema ning loetut tõlgendama peakirikute ja kloostrite juurde asutatud koolides (toom- ja kloostrikoolid). Tallinna Toomkool ongi Eesti vanim tegutsev kool, mida on esmakordselt mainitud Taani kuninga Erik VI Menvedi poolt välja antud kooliprivileegi ürikus 3. jaanuaril 1319 aastal. Õppekeeleks oli ladina keel. Kuid kloostrikirikutes jutlustati juba 13. sajandi lõpust ka eesti keeles. „Eesti kooli ajaloos“ (2003) kirjutab haridusloolane Lembit Andresen (1929 – 2016), et Tallinna dominiiklaste kloostri õppis eestlasi, kes oma kaaslastele õpetasid omakorda eesti keelt.

Ent murdekohaks eesti kultuuriloos tuleb siiski pidada luterlike katekismuste (küsimustest ja vastustest koosnev lühike usuõpetuslik tekst) ilmumist 16. sajandil. Nii loemegi eesti raamatuloo algust Tallinna Niguliste kiriku õpetaja Simon Wanradi ja Tallinna Püha Vaimu kiriku õpetaja Johann Koelli koostatud katekismusest 1535. „Usupuhastuse nähtavaks tulemuseks on jumalateenistuste pidamine rahvakeeltes, s.t. meie maa jaoks eesti ja saksa keeles,“ on kirjutanud Toomas Paul „Eesti piiblitõlke ajaloos“ (1999, lk. 149).

Rahvakeelne jumalateenistus ning kirikulaul omakorda nõudsid lugemisoskust, mis viis koolide rajamisele. Selles kontekstis tõuseb Martin Lutheri kõrval esile ka tema peamine kaasvõitleja Philipp Melanchthon (1497–1560). Ajaloolane, Toronto ülikooli emeriitprofessor Jüri Kivimäe osutab Melanchthoni tähtsust ja tähendust käsitlevas uurimuses, et „[t]a ei jäänud sugugi mitte Martin Lutheri varju, vaid oli tema kõrval asendamatu nõuandja usuküsimustes, Lutheri ideede süstematiseerija, reformatsiooni oluliste tekstide sõnastaja ja koostaja, luterliku haridusreformi kujundaja ning ideoloog, lisaks veel paljude kooliõpikute autor. Mitte asjatult pole talle omistatud austav ladinakeelne tiitel – *Praeceptor Germaniae* – Saksamaa õpetaja“ (J. Kivimäe. Melanchthon ja Liivimaa. (Eesti Rahvusraamatukogu Toimetised nr. 16, 2019, lk.113).

Meenutatagu sedagi, et 1526. aastast alates on protestantlikes kirikutes peetavatel jumalateenistustel jutlusel keskne koht. On isegi väidetud, et reformatsioon ilma jutluseta oleks olnud mõeldamatu. Kirjandusteadlane ja luuletaja Toomas Liiv (1946 – 2009) on pidanud

jutlust koguni eestikeelse maailma üheks kõige kestvamaks asjaks. Just temalt pärineb intrigeeriv pakkumine fikseerida eesti kirjanduse algus ja alus jutluste puuna, mille viljadeks, sarnaselt õuntega õunapuul, oleksid „luulekogud, romaanid ja kõik muu” (T. Liiv. Tekst teeb oma töö. Koostanud Elo Lindsalu. Eesti Keele Sihtasutus, 2011, lk 261).

Tallinna Püha Vaimu kiriku abipastori Georg Mülleri (1570 – 1608) „Jutluseraamatut“ (39 jutlust aastatest 1600 – 1606, sks. k. teadusliku üllitisena 1891, taastrükk rööbiti „tõlkega“ kaasaegsesse eesti kirjakeelde 2007) on siinkirjutajalgi igati põhjust pidada eesti (essee)kirjanduse üheks alustekstiks, mis sest, et eesti-saksa-ladina segakeelne tekst avastati alles 1880. aastatel ning avanes tänapäeva eesti lugejale 21. sajandi esimesel kümnendil.

Nii läks ka Kristian Jaak Petersoni luulega, mis avastati ning lülitati eesti kirjanduskaanonisse luuletuste endi ning nende autori sünniajast ligi sada aastat hiljem. Muide, kui allpool tuleb juttu kiriku enda peegeldumisest eesti kirjanduses, siis Petersoni 1819. aastal kirjutatud oodides „Jumalale“ ning „Kuu“ (jah, sellesamas oodis, kus nõutakse „maa keelele“ igavikku!) võime näha panteistlikku (*resp* kõiksuslikku kirikut), mida valitseb „taeva ülem vaim“. Omakorda, nagu „Kuu“ viimane salm meile ütleb, on inimese mõistus, „inimeste vaim“ – *ratio* – see, kes/mis otsib „Jumalat tähtede alta!“.

Aga tagasi Mülleri juurde. Mülleri elule ja jutlustele raamatutäie essee pühendanud teoloog ja luuletaja Uku Masing (1909 – 1985) oli veendunud Mülleri eesti päritolus ning arvas, et Müllerit sunniti kirjutama oma jutlustega täidetud lehti „puhtalt kontrollimiseks härradele.“ (U. Masing. Eesti vanema kirjakeele lood. 1999, lk.203). Ja kuna tegemist oli nõudmisega, siis ei pruukinud üles tähendatud jutluste tekstid olla üks-ühesed tegelikult jutlustatavaga, milles on rohkelt eestikeelset kõnekeelt, on arvanud Masing. Siinkirjutajat on võlunudki Mülleri lopsakas kujundlikkus ning pihtimuslikkus. Müller võib ju pragada kogudusega, et see ei pea viisi ega mõista jumalasõna suurust ja kohustuslikkust, kuid samas on temas varjamatut empaatiat ning mis veelgi olulisem, inimliku nõrkuse ja alandlikkuse tunnistust. Nõnda on siis kirikus ette loetud Georg Mülleri tekstid samasugune pihtimuskirjandus, nagu poolteist sajandit hiljem kirjanduslikku romantismi sisse juhatanud Johann Wolfgang Goethe kiriromaan „Noore Wertheri kannatused“ (1774).

Esimeseks eestikeelseks Eestis ja Tallinnas trükitud raamatuks on 17. sajandi esimese poole mõjukaima kirikliku kirjamehe Heinrich Stahli „Hand- und Haußbuch“ ehk „Käsi- ja koduraamat“ I–IV (1632–1638). Ajaloolane Piret Lotman on oma monograafias "Heinrich Stahli elu ja looming" (2014) rõhutanud, et „Stahl ei kirjutanud oma raamatuid eesti keele arendamise kavatsusega, vaid lähtus sellest, et iga mõistusega inimene suudab kirjutatud teksti mõttest aru saada ja selle põhjal oma käitumist hinnata. Esmajoones olid tema raamatud

mõeldud abivahendiks eesti keelt halvasti oskavatele kirikuõpetajatele. Need olid suuliseks esitamiseks ja meeldejätmiseks kirjutatud tekstid.“ (K.Habicht, K.Prillop. Heinrich Stahlst värske pilguga. /Vestlusring/ Sirp 5. detsember 2014).

17. sajandi lõpust alates, mil Bengt Forselius (1660? – 1688) oli 1684. aastal asutanud Tartus Piiskopi riigimõisas koolmeistrite seminari, valmistamaks ette kõstreid ja koolmeistreid rahvakoolide tarvis, ilmalikustus ka hariduse andmine. Katekismuse kõrvale tuli kõigepealt aabits. Juba nimetatud Forselius oli selle koostanud 1685. või 1686. aastal lastele veerimiseks. Säilinud on Forseliuse aabitsa kordustrukke, mille tekst pärines veel piiblist.

1720. aastatel hakkas Tallinna trükkal Köhler aga välja andma eestikeelset kalendrit, mille lisas jutustati esialgu ümber Vana Testamendi lugusid. Kirjandusloolane Aarne Vinkel (1918 – 2006) on ülevaates eesti rahvaraamatust (ilmus juba 1966) iseloomustanud 17. sajandi lõppu ja 18. sajandit Eestis kirikukirjanduse ajajärguna. Pastoritest-kirjameestest paistab silma Johann Christian Quandt (1704 – 1750), Friedrich Wilhelm v. Willmanni (1746 – 1819), Friedrich Gustav Arveliuse (1753 – 1806), Wilhelm Ludvig von Luce (1750 v 1756 – 1842), Otto Reinhold Holtzi (1757 – 1828) jmt valgustuslik jutulooming, milles ajaviidet pakkuvaid süžeid kroonib inimese paremaks muutumise, n.ö. hingehoolduslik moraal.

Kujuka näitena sobibki tuua Holtzi üks tuntumaid jutustusi „Jutt on see kooruke, õpetus on see iva“, mille pealkirjast on saanud lausa fraseologism. Pala ise ilmus Holzi kogumikus „Lugemised Eestimaa talurahva mõistuse ja südame juhatamiseks“ (1817, kirjaviis kaasajastatud). Lisaks leiame sealt juttude kõrvalt neli luuletust, mõistukõnesid ja mõistatusi. „Jutt on see kooruke...“ esitab pildistiku kahe noore inimese, Jaani ja Kadri teineteise leidmisest pastoraalse idülliga taustal. On sümbolne, et esmakordselt kohtutakse kevadel; suvel õpitakse teineteist lähemalt tundma kaevul, kirikuteel (*sic!*) ja karjas. Sügisel tulevad kosjad ning talvel järgnevad pulmad. Ühe õpetusena on võetav Kadri arvamine, et kuigi tema süda igatseb Jaani, ei sobi tüdrukul esimesena oma armastust välja näidata, vaid armastav mees peab ise oma mõrjsa juurde tulema. „See tüdruk ei maksa midagi, kes jookseb mehe vastu,“ tõdeb Kadri.

Oleksime ülekohtused, kui alahindaksime balti-saksa valgustajatest pastorite enamasti küll konarlikus eesti keeles ning manitsevalt kirjutatud jutuloomingut eesti talupoegades lugemisharjumuse kujundamisel. 19. sajandi alguskümnendeil omandab valgustustegevus juba programmilise kuju. Mitmel pool pastoriks olnud, aga siiski Tartu lähedal Äksis oma elutöö teinud Otto Wilhelm Masing (1763 – 1832) andis mitte ainult talulastele aabitsa („ABD ehk Lugemise-Raamat Lastele“, 1795), tõi eesti kirjakeelde õ-tähe, vaid avaldas 1821 – 1823 ja 1825 enda asutatud ja toimetatud „Maarahva Nädala-Lehes“ ka kirjutisi eesti kirjameeste teostest ning ilukirjanduslikke palu.

Eesti esimeseks rahvalikuks jutukirjanikuks tõuseb aga 1838. aastal Vändras kösterkoolmeistrina alustanud ning 1850 – 1863 Pärnus Ülejõe vallakoolis jätkanud, sealsamas 1857 esimese perioodiliselt ilmuva ajalehegi „Pärnu Postimees ehk Nädalaleht“ asutanud Johann Voldemar Jannsen (1819 – 1890). Kultuuriloolane Malle Salupere on oma kahes monograafias „Postipapa mitmes peeglis ja rollis“ (2006) ning „Koidula. Ajastu taustal ja kaasteeliste keskel“ (2017) veenvalt osutanud, kuidas Jannseni jutulooming „Sõnumitoojas“ ja „Püssipapa juttudes“ ning Jannseni ja ta tütre Lydia Jannsen-Koidula (1843 – 1886) mugandatud ning tõlgitud jutud 1864. aastal Jannseni asutatud „Eesti Postimehe“ „Jututoas“ eestlased kirjanduse juurde tõid.

Kiriku enda kujutamist subjektina eesti kirjanduses, nagu näiteks maailmakirjanduse tähtteoses, Victor Hugo „Jumalaemakirik Pariisis“ (1831, e. k. Jakob Permanni tõlkes 1876, Johannes Semperi tõlkes 1924), milles see omandab intriigi keskme ning traagilise armastuse näitelava tähenduse, ei ole meil tuua. Üheks põhjuseks võib-olla – ja sellele osutavad nii Toomas Paul „Eesti piiblitõlke ajaloos“ kui ka teoloog ja kirikuloolane Riho Saard koguteoses „Ristitud eestlane“ (2018) - , et kuni 20. sajandi alguseni, mil kirikus vahetus balti-saksa päritolu pastorkond Tartu ülikoolis teoloogiat õppinud eestlastest pastoritega, oli luteri kiriku näol tegemist „häraskirikuga“. Kõrvale ei saa jätta ka terve 19. sajandi eestlaste vaimuelu, sh koorilaulukultuuri mõjutanud vennastekoguduse liikumist.

Küll aga ei tähenda see seda, et kirik jumalakojana (kr.k *kyriakos* – ’Jumalale kuuluv’) eesti kirjanduses täiesti puuduks. See liitub või sublimeerub religioosse või antireligioosse mõõtmega. Juba nimetatud „Ristitud eestlases“ on kirjandusteadlaselt Maarja Vainolt ekskursss „Religioosne dimensioon 20. sajandi eesti kirjanduses“ (lk.348 – 352), milles jagatakse see mõõde ilmutuskujult nii autoriti kui ka teoseti kolmeks: esiteks, religioossed teosed ja autorid (Uku Masing, Ain Kalmus), teiseks usuvastased, n.-ö võitlevalt ateistlikud autorid, nagu Eduard Vilde, ning kolmandaks, autorid, kellel religioosus pole küll olulisel kohal, aga teostes endis esineb religioosseid motiive (O. Luts, A.H. Tammsaare, M. Metsanurk, A.Hint. K. Ristikivi). Religiooni eitajate kilda arvab Vaino lisaks E.Vildele ka veel F. Tuglase, K.Asti, A. Jakobsoni. Religiooni soojalt suhtuvad, kuid kiriku suhtes skeptilised kirjanikud on Vaino hinnangul M.Metsanurk, A.H.Tammsaare, G.Suits ja J. Semper, ükskõiksed kirjanikud aga H.Visnapuu, A.Kivikas ja O.Luts. Religiooni sümpatiseerivad autorid on aga A.Kitzberg ja H. Mäelo.

20. sajandi algul avaldab aga A. Gailit šokeeriva novellikogu „Saatana karussell“ (1917). Kuigi tegemist oli I maailmasõjaga kaasnenud kaose allegooriaga, leiame sellest blasfeemilisi pilte nii kirikust kui ka kloostritest. Viimased moondas Gailit kõrtsideks. Mõni aastat hiljem, romaani „Purpurne surm“ (1924) lõpetab Gailit aga hoopis Jumala motiiviga. Jumal on ainus, kes kõike mõistab ning kelles kehastub harmoonia inimese ja looduse vahel. Blasfeemilist ja

antiklerikaalset suhtumist kirikusse leiame 20. sajandi lõpus ja 21. sajandi algul ilmunud Ervin Õunapuu ning Andrus Kivirähki proosaloomingus.

19. sajandi eesti kirjandusest peame tingimata meenutama Jumala-diskursust luules. Kristian Jaak Petersonile sai juba ülemal osutatud. Ent eesti kirjandus- ja ühtlasi koorilaulukultuuri tüvitekstideks on F.Paciuse viisile kirjutatud Jannseni laulutekst „Mu isamaa mu õnn ja rõõm“ ja kahe helilooja, A.Kunileid-Saebelmanni ja G.Ernesaksa viisistatud (vastavalt 1868 ja 1943) L. Koidula luuletus „Mu isamaa on minu arm“. Mõlemad religioosset tunde kantud tekstid jõudsid esimest korda avalikkuse ette 1869. aasta üldlaulupeol.

Maarja Vaino toob klassikalise näitena kiriku ateistlikust vaenamisest lõputseeni 1898. aastal ilmunud E.Vilde romaanist „Külmale maale“, kus välk lööb sisse kiriku torni otsekui karistuseks kiriku silmakirjalikkuse eest. Vilde tädi poja Eduard Bornhöhe seiklusjutus „Vürst Gabriel ehk Pirita kloostri viimsed päevad“ (1893), mille taustaks on talupoegade ülestõus Liivi sõja ajal (1560), süüdatakse teose lõpuleheküljel aga Pirita klooster. Bornhöhe jutu ainetel vändatakse 1969. aastal eesti menukaim seiklusfilm „Viimne reliikvia“. Teinegi filmimenük sünnib samal aastal, Arvo Kruusemendi lavastatud Oskar Lutsu „Kevade“. Kirjandusteadlasest akadeemik Jaan Undusk on „Kevadet“ põhjendatult pidanud eesti kirjanduse üheks religioossemaks teoseks. Ja nagu filmis, nõnda ka teoses endas omandab kellamees Lible ning Arno Tali kõnelus Palamuse kiriku kellatornis eksistentsiaalse mõõtme. Lutsu „Kevade“ kõrval on kahtlemata ka A.H. Tammsaare „Tõde ja õigus“ ning „Põrgupõhja uus Vanapagan“ ühed religioossemad (Vana ja Uue Testamendi diskursust peegeldavad) kirjandusteosed. Karl Ristikivi „Mõrsjalinik“ (1965) on pühendatud katoliku pühaku Siena Katariina eluloole. Ristisõdade ajalugu n.ö. psühholoogilisest vaatenurgast on kujutanud oma romaanides „Palveränd“ (2008), „Kindel linn“ (2011) ja „Müürideta aed“ (2019) Tiit Aleksejev.

Omaette ja kindlasti mahuka peatüki eesti kirjandusloost moodustaks religioosete, sh kirikuga seotud motiivide jälgimine eesti luules. Siinkohal aga sobibki lõpetada see põgusaks jäänud sissevaade viitega kahele luuletusele. Tõenäoliselt ei ole kirjutatud eesti luules teist nii südamlikku ja emotsionaalse kõrglaenguga luuletust, kui seda on teinud Gustav Suits oma „Kerkokellaga“. Ja kirikut Jumalakoja ning hingevalguse templina ülistava luuletuse on kirjutanud vaimulikust luuletaja Arved Paul. Tema luulekogus „Ja nutan tuuldetallatavaid karjamaid“ (1993) leiame jõulupuhuse luuletuse „Teekond kirikusse“. Kui kirikulised sealt pärast jumalateenistust selges talveöös koduteele naasevad, näevad nad kiriku enda sära kokku sulamas üle laotuse ulatuva tähevööga. Nõnda on emal põhjust pojale öelda:

„Vaata üles!, ütleb ema.
Särab tähevöö.

Siis kui kustub küünlakuma,
helkima jääb öö.

Nõnda igavene valgus
ikka paistab ees.
Jeesus, meie elu selgus,
valgustab me teed.